

Recenzja rozprawy doktorskiej p. Michała Sierby
Dobra orlańskie Radziwiłłów w latach 1585–1695

Temat rozprawy doktorskiej jest nader sensowny. Poznańska szkoła lituanistyczna Henryka Łowmiańskiego badała – w ramach Zakładu Historii Narodów ZSRR – głównie dzieje gospodarcze Wielkiego Księstwa Litewskiego, tworząc monografie wielkich majątności i – cokolwiek później, gdy zmiana politycznej aury na to pozwoliła – wielkich rodów Litwy historycznej. Przemiany polityczne, ekonomiczne i zwykłe badawcze mody spowodowały więc pewne odsunięcie się badaczy od tej tematyki, będącej przecież fundamentem dociekań nad dawnym społeczeństwem. Dobrze więc, że znalazł się kolejny młody pracownik nauki pragnący poświęcić się tej kwestii.

Dysertację należałoby zakwalifikować do badań z dziedziny historii gospodarczej i społecznej. Autor rekonstruuje bowiem układ urbanistyczny i zaludnienie włości, ujmując przemiany kolejnych dziesięcioleci. Ukazuje też jej strukturę gospodarczą (również handel, rzemiosło i stosunki kredytowe), omawiając obszar uprawianych gruntów, strukturę zasiewów, hodowli, siły pociągowej. Dokonuje bilansu dochodów i wydatków z dóbr orlańskich w II połowie XVII stulecia. Nie pomija systemu zarządu włości – od najwyższego do najniższego szczebla, jak również sądownictwa (także żydowskiego). Omawia też podatki i inne powinności ludności miejskiej i wiejskiej dóbr, szacuje wartość zarówno czynszów i robocizn. Istotne są jednak w pracy i inne wątki: skład etniczny włości, świątynie (cerkwie, zbór, synagoga). Autor weryfikuje wyniki dotychczasowych badań.

Podstawą pracy są archiwalia: głównie polskie (Archiwum Główne Akt Dawnych, archiwa w Białymstoku, Krakowie, Poznaniu, zbiory rękopisów Biblioteki Czartoryskich, Jagiellońskiej, Kórnickiej, Narodowej, Uniwersytetu Warszawskiego i

Ośrodka Dokumentacji Zabytków), w mniejszych stopniu zagraniczne (Archiwum Historyczne w Wilnie, tamtejsze biblioteki: Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich i Narodowa; lwowska Biblioteka im. Stefanyka i Archiwum Historyczne w Mińsku). Można mieć nadzieję, że wobec olbrzymiego zbioru gospodarczych dokumentów radziwiłłowskich – w zasobie tego ostatniego archiwum cokolwiek jeszcze można będzie znaleźć. Podobnie coś może i znalazłoby się w *Kapicjanach* przechowywanych w Warszawie, Krakowie, Drohiczynie, Lwowie i Mińsku. Literaturę zebranoomalże w komplecie¹, i to nawet z ośrodków tak egzotycznych jak Olsztyn – w nich bowiem szwankuje dystrybucja.

Struktura pracy jest sensowna, by jednak ułatwić znalezienie zagadnień powiązanych z prezentowaną tematyką zastosowano odsyłacze (s. 266). Niekiedy warto było połączyć rozważania dotyczące jednorodnej tematyki (co wskazano niżej). Oczywiście pewne wątki – jak np. *morowe powietrze* (s. 111-117) – można było zredukować, ale jaki autor – zwłaszcza młody – daruje sobie umieszczenie w tak istotnej dla siebie pracy wyników własnych nowych badań...

Rozdział I – wprowadzający w dzieje i Radziwiłłów i dóbr – bazuje na ustaleniach poprzedników, chciałoby się może więcej przypisów dokumentujących twierdzenia Autora i wskazanie literatury przedmiotu do dziejów wojen połowy XVII stulecia (s. 59 przyp. 166; s. 72 w przyp. 211 – przydałaby się praca A. Rachuby o Związku Braterskim, powołana dopiero na następnej stronie). Zdarzają się w nim powtórzenia². Jest to jednak niezbędna część rozprawy, niekoniecznie jednak najbardziej nowatorska³. Rozdział ten zawiera również opis prawnych tytułów do poszczególnych składników majątkowych włości.

Rozdział II koncentruje się nie tylko na ustaleniu właściwej daty przyznania Orli praw miejskich (s. 91 nn.), uznając za decydujące ustalenia Urszuli Augustyniak, nb. cokolwiek przez nią zagmatwane. Ponadto autor rekonstruuje układ urbanistyczny miasteczka, a także usytuowanie poszczególnych wsi (wraz z gruntami ornymi,

¹ Choć pracę B. Groickiego można było spokojnie wykorzystać w XX-wiecznej edycji K. Koranyi'ego (s. 394). Niekiedy (s. 41 przyp. 89, s. 43 przyp. 95) wykorzystać można było nowszą edycję (2014) *Testamentów ewangelików reformowanych w Wielkim Księstwie Litewskim*, wydanych przez Urszulę Augustyniak.

² Jak np. wzmianki o dwóch małżeństwach (s. 45).

³ Niekiedy warto podać podstawę twierdzeń (s. 23, przyp. 8: na jakim tekście układu granicznego z 1358 r. oparto się?), s. 27 – podać przypis do popisu 1528 roku – czytelnik nie zawsze musi być biegły w wydawnictwach Metryki Litewskiej.

sianożęciami i lasami, nie pomijając i wód) należących do klucza. Czyni to w sposób dynamiczny, z ujęciem przemian w kolejnych dziesięcioleciach. Podobnie podchodzi Autor do zaludnienia włości. Szczególną uwagę poświęcając *morowemu powietrzu* nawiedzającemu majątność. Osobny, obszerny ustęp poświęcono architekturze orlańskiego dworu, ogrodu, wraz z ew. funkcjami obronnymi. Ostatnia część rozdziału omawia strukturę zarządu włości orlańskiej – od najwyższego do najniższego szczebla.

Rozdział III koncentruje się na składzie etnicznym mieszkańców majątności, ukazuje też system jej zarządu. Sporo uwagi poświęca też świątyniom (cerkwiom, zborowi, synagodze) i włości. Omawia także sądownictwo żydowskie. Istotną częścią rozdziału są rozważania na temat powinności ludności dóbr (miejskiej i wiejskiej), oszacowanie ich wartości (zarówno czynszów jak i robocizn) a także ukazanie podatków państwowych.

Rozdział kolejny traktuje o gospodarce w dobrach: rolnictwie i hodowli. Ukazano zarówno gospodarkę włości, jak i folwarczną. Strukturę gospodarstw włościńskich pod względem nie tylko wielkości gruntów, ale i zwierząt pociągowych (koni i wołów) prezentuje Autor w tabelach (14, 15). Przykładem zamożności poszczególnych włości są inwentarze gospodarstw osób zmarłych bądź zbiegłych (s. 279). Również wielkość poszczególnych folwarków strukturę zasiewów i hodowli ilustrują tabelki i wykresy. Autor udatnie rekonstruuje powinności poszczególnych osób służących w folwarku⁴. Zajmując się rzemiosłem – nie ukrywa metodycznych problemów związanych z badaniem tej gałęzi gospodarstwa wiejskiego. Stąd też ogranicza się do ukazania struktury zawodowej niektórych tylko rzemiosł (piwowarów i winników, wytwórców odzieży i wyrobów ze skóry, z metali oraz rzemiosł budowlanych). Omawiając handel i podając wysokość opłat targowych autor ukazuje towary będące podówczas w obrocie (tab. 28) i realia handlu nimi. Nie żywi złudzeń wobec – regionalnego – zasięgu tego handlu. Wyjątkiem był jednak spław – głównie – zboża do Gdańska, który też został omówiony całkiem szczegółowo. Ukazano również przyczyny niewielkiego zasięgu orlańskiego handlu: to nie tylko brak spławnej rzeki w

⁴ Choć ułatwiłoby to (s. 286) sięgnięcie do: M. T. Lizisowa, *Dwa terminy prawne pochodzenia germańskiego w Statucie Wielkiego Księstwa Litewskiego: ciwun i rykunia*, [w:] *Polszczyzna regionalna w okresie Renesansu i Baroku*, Wrocław 1984.

pobliżu, ale i konkurencja innych miast regionu. Wyodrębniono usługi, w praktyce najwięcej uwagi poświęcając młynarstwu. Niemało uwagi – i słusznie – poświęcono arendzie. Aczkolwiek rodzi się tu pewna wątpliwość: czy wszyscy arendarze (s. 333: *dzierżawcy niektórych dochodów*) należeli do sfery usług? Rozdział zawiera również pewne podsumowanie – ukazuje rolę kompleksu orlańskiego wśród radziwiłłowskich majątków: zarówno jako miejsca nie tylko noclegów Radziwiłłów i ich sług po drodze do i z Warszawy, ale również dłuższych pobytów, a także jako źródło usług transportowych. Sporo uwagi poświęca analizie dochodów i strat (np. tab. 29), przekonująco tłumacząc ich poziom i przyczyny.

Zakończenie nader syntetycznie podsumowuje całokształt autorskich wywodów. Wnioski są bardzo ostrożne, warte – chyba – rozbudowy. Ukazują jednak ewolucję gospodarstwa wiejskiego w wieku XVII i dowodnie potwierdzają cezurę „potopu” również i w tej dziedzinie, ukazując powolne tempo powrotu do wcześniejszej produktywności. Być może warto było wskazać kwestie nierozwiązane.

Aneksy podają źródła nader zróżnicowanej treści. Jest to kilka dokumentów odnoszących się do: wysokości podatków nałożonych przez Bogusława Radziwiłła w 1663 r., dwie umowy zastawu (nie: *zastawienia*, s. 370) z 1667 r. – tegoż folwarku Baranowszczyzny i z 1694 r. – całych dóbr orlańskich, jak również *ustawa* dla tamtejszych Żydów (z 1667 r.). Drugą część aneksów stanowią plany Orli i kluczy, jeden z epoki, pozostałe zaś XIX-wieczne i jeden współczesny.

Warsztat badacza jest poprawny. Wyliczenia demograficzne – z zastosowaniem mnożnika 6 dla dymu (s. 118, z pewnymi zastrzeżeniami, s. 120) wykazanego w inwentarzach – zastrzeżeń nie budzą, ich czytelność powiększają gustowne tabelki. Podnieść należy, że Autor porównywał gospodarcze realia orlańskie z innymi kompleksami regionu, przykładowo – tykocińskimi (s. 250 nn.) czy Bielskiem i Kleszczelami (s. 341).

Badacz wykazuje zdrowy krytycyzm wobec literatury przedmiotu (s. 9, przyp. 18; s. 148, przyp. 280; s. 164/165; s. 187 przyp. 37; s. 189 przyp. 47, s. 198 przyp. 107, s. 217 przyp. 217, s. 351). Hipotezy wyraźnie wyróżnia (s. 150, 194), unika ich natomiast – gdy brak źródeł (np. na temat odsetka bezrolnych). Niekiedy stosuje subtelne metody dowodzenia (s. 195: *Jeśli bowiem po słowach: „plus minus*

dwadzieścia” postawimy kropkę, to treść ulegnie całkowitej zmianie...). Oczywiście – krytycznie też podchodzi do źródeł (s. 277, 294).

Autorskie wywody przybliżyła nader skutecznie dwa i pół tuzina tabel i kilka wykresów. Wartość pracy powiększają również ilustracje⁵.

Język pracy poprawny⁶, aczkolwiek od czasu szerszego otwarcia archiwów na obszarze b. ZSRR upowszechnił się wśród polskich badaczy terminologiczny potworek(s. 13): *fond*, polska terminologia archiwalna zna jednak pojęcie *zespół*... Można mieć i inne wątpliwości⁷. Wskazany (s. 127) : *nakaz aresztowania zbiegłych poddanych* wskazuje niebezpieczeństwa grożące stosowaniu współczesnej terminologii prawnej do przeszłości. Język rozprawy niekiedy jednak przepojony terminologią źródeł⁸, co znawcy epoki problemów nie stworzy, osobom spoza tego kręgu – jednak może... Przydatny byłby chyba słownik na końcu, względnie wyjaśnienia w przypisach. Trzeba wyraźniej zaznaczyć, czy w cytacie *któreby się... siła i rynn przedałoby nie mało* (s. 130) tak wygląda oryginał Macieja Berżeńskiego, czy też widać opuszczenie Autora? Podobnie: s. 137: *kominami trzema murowanemi... od podwórza gontami pokryty*, s. 139: *okien siedm... okiennic sześć dwoistych na zawiasach... obrazów etc.etc.*

Spotkać można błędy literowe⁹. *Jaszwojnie* (s. 45, 60) to chyba oboczność, częściej stosuje się nazwę *Jaśwojnie* czy *Jaswojnie*... W wypadku edycji w nazwiskach i tytułach prac litewskich (np. s. 147, przyp. 275) warto uwzględnić znaki diakrytyczne. Warto podawać imiona (s. 49: *Berniewicz*¹⁰).

⁵ Czy jednak il. 5 – dokumentująca współczesny kształt jest niezbędna? Il. 7 ma bowiem dać przybliżone pojęcie o architekturze świątyni.

⁶ s. 326: potworek *generowało to koszt* jest na szczęście stosunkowo rzadki (też: s. 353).

⁷ s. 62; *woluntarski?*, s. 235: *chewra kadiaze* – chyba *chewra kadisza*..., s. 249: *Dobrym odnośnikiem jest Tykocin* – raczej: *punktem odniesienia* ...s. 370: raczej: *zastaw*..., s. 373: czy *current* moneta?

⁸ s. 57: *siedzieli na czynszu*, s. 73: *fantami* s. 78: *pustostanów* – czy to terminologia źródeł? S.137: *świreny* – nominativus pluralis wygląda chyba inaczej (też s. 144), s. 175: *byli podstarościowie* – lepiej zdanie niżej..

⁹ s. 15: *Bowitynowicz*, na szczęście w przyp. 65 poprawnie; s. 40: *Iszkołć*; s. 48: *Zurpany*, s. 52: *Pogrulbickiego*, s. 65: *Samuel Oskierka*, s. 70 (s. 72 przyp. 212): z *Orla* ... *towarzysza kozackiej Jaśnie*.. – czy tu nie brakuje *chorągwi?*; s. 77 przyp. 235: *umieszkaniem*; s. 161, przyp. 347: *Starykoń*; s. 325: *między Rzeczypospolitą a Szwecją*..., s. 394, 395: *K. de Perthées*...

¹⁰ Tu akurat sytuacja jest skomplikowana. Autor na podstawie testamentu Bogusława Radziwiłła z 1668 r. stwierdził: *rewizorami mieli zostać Berniewicz i Samuel Wiśniewski* (s. 49). To ostatnie imię ustalił na podstawie listu z 1685 r. (s. 65, 83). Wydawczyni *Testamentów ewangelików reformowanych* – Urszula Augustyniak w obydwu wydaniach nie podała imion rewizorów. W recenzji I wydania (PH 83: 1992, s. 191) sugerowałem, na podstawie *Birżų dvaro teismo knygos 1620-1745*, że mogą to być Georg Johann Bernebitz i Jan Kazimierz Wiszniewski. Wydawczyni tych sugestii – jak widać – w II wydaniu nie podzieliła, pozostawiając imiona nie rozwiązane.

Uwagi szczegółowe. Praca – jak każda – budzi pewne wątpliwości, warto więc je wskazać:

s. 170: stwierdzenie: *Spadek po Wespazjanie przeszedł w ręce najstarszego syna – Bogusława Sienickiego ...* Ponieważ Wespazjan miał 3 córki i 4 synów – byłoby to sprzeczne z prawem ziemskim, nakazującym wyposażenie córek (w wysokości działów spadkowych) i równy podział wśród synów...

s. 174: *zakorzenionego w nim antysemityzmu* czy też antyjudaizmu?

s. 176/177: woźni to najpewniej niżsi urzędnicy sądów radziwiłłowskich, spełniający w nich funkcje analogiczne do sądów „państwowych”.

s. 179: *Mieszczanie pojawili się w dobrach orlańskich dopiero w 1614 r., kiedy nadano Orli niepełne prawo magdeburskie...* Mieszczanie w znaczeniu prawnym, faktycznie bowiem osiedli najpewniej już wcześniej...

s. 185: *Ukłon w ich stronę nastąpił 20 lipca 1671 r., kiedy to Kazimierz Kłokocki [...] podpisał dokument zwiększający arealy bojarskie do 1 włóki.* Była to raczej gospodarcza konieczność: ludności pozostało mało, zaś gruntów pustych sporo – ktoś powinien je uprawiać z korzyścią dla JO Ludwiki Karoliny...

s. 185: *Szlachta zamieszkująca dobra orlańskie [...]. Grupę tę tworzyli katolicy, protestanci i w mniejszym stopniu prawosławni. Wszystko przemawia bardziej za ich polskim, aniżeli litewskim, czy też ruskim pochodzeniem.* To warto cokolwiek dokładniej wykazać...

s. 206: *szpital dla ubogich* to oczywiście przytułek, zwrócono na to uwagę: s. 234.

s. 210: *2 okna w ołów robione, a także ława stolarskiej roboty* – jeśli to nie cytat, warto wyjaśnić...

s. 216-217: *Żydzi ci przybyli najprawdopodobniej z terenów litewskich (tzw. Litwacy)[wytl. AZ]-* to ostatnie określenie dotyczy osadnictwa XIX-wiecznego...

s. 218: *Żydzi [...]* *Rozprawy miały odbywać się przed starostą orlańskim według prawa żydowskiego, z możliwością apelacji do księcia.* Czy we wszystkich sprawach, czy tylko w karnych? Istniały przecież sądy żydowskie...

s. 226: *Instytucja ta rozstrzygała sprawy karne, głównie dotyczące pieniędzy i umów pomiędzy Żydami. Nie zajmowano się natomiast sprawami kryminalnymi....* Autor

trafnie rozróżnia sprawy *kryminalne*, warto jednak jakoś skupić omawianie sądownictwa żydowskiego w jednym miejscu.

s. 329: *osoby świadczące usługi parabankowe* – czy nie nadmierne uwspółcześnienie?

s. 339: przyjmowanie pieniędzy w depozyt za coroczne odsetki to zwykle kupno renty (*wyderkaf, wyderek*), środek bardzo popularny, nie uznawany za lichwę, stosowany z lubością również przez instytucje kościelne.

s. 338: o regulacji przez kahały stosunków kredytowych pisze również Anna Michałowska – Mycielska, *Sejm Żydów litewskich*, s. 16 nn.

s. 342: *Do produkcji alkoholu starozakonni zatrudniali czeladź*. Można dodać: nie obowiązywały jej zakazy służenia u *niewiernych*. Konstytucja 1678 r. zezwoliła bowiem Żydom na zatrudnianie chrześcijan: *słodowników, browarników i furmanów*. Właśnie oni umożliwiali starozakonnym produkcję alkoholu, w ostatecznym zaś rachunku – zapewniali szlachcie zyski z propinacji .

s. 345: zapewne tutaj cyrulicy akurat dziedziczyli swój zawód – przyuczali się u ojca i następnie zajmowali jego miejsce, na to każdym razie wskazują patronimiki... Nierzadko są to jednak uwagi nie tyle krytyczne, ile polemiczne, często szczegóły odnoszące się do historii prawa, na wartość rozprawy więc nie wpływają.

Ustawa z 14 III 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym .. (Dz.U. 2003 Nr 65 poz. 595 z późn. zm.) stwierdza w art. 13.1: *Rozprawa doktorska [...] powinna stanowić oryginalne rozwiązanie problemu naukowego [...] oraz wykazywać ogólną wiedzę teoretyczną kandydata w danej dyscyplinie naukowej [...] oraz umiejętność samodzielnego prowadzenia pracy naukowej [...].* **Recenzowana rozprawa – w moim przekonaniu – spełnia ustawowe przesłanki. Dlatego też wnoszę o przystąpienie do dalszych stadiów przewodu doktorskiego.** Jednocześnie sądzę, że warto pomyśleć – po pewnych poprawkach, zmianach i uzupełnieniach (m.in. wniosków) – o jej publikacji.

Warszawa, 12 kwietnia 2016 r.

Anna Zelmer